

K vyjádřování o společenské realitě a pojetí společenské
reality

PAVEL NOVÁK

1. Na počátku práce byl zkusmo položen cíl, formulovat problémy, které by souvisely s vědomím historicity a při jejichž řešení by se dalo využít dosavadních i dalších výsledků mé interpretace Marxovy-Engelsovy Německé ideologie (Novák 1985a, 1985b, v tisku a, v tisku b) i mého zkoumání jazyka lingvistiky (Novák 1983) a jejichž řešení by bylo potenciálně společensky využitelné. V současné době mi vychází: "přestavba" má i své jazykové aspekty (změny v komunikačních kanálech, v (publicistických a rétorických) žánrech, ve způsobech vyjadřování a uvažování) a zmíněné výsledky se uplatnit při jejich studiu dají.

Za počátečním cílem stála tato úvaha: "... zdravý lidský rozum je sice v domáckém prostředí úctyhodný chlapík, ale jakmile se pustí do širokého světa bádání, zakouší prapodivná dobrodružství" /Marx-Engels, Spisy 20, s. 45-47/. Podobně je tomu s "obyčejným" jazykem. Pro užívání jazyka je fylogeneticky i ontogeneticky primární makrosvět. Sdělování o bezprostředním materiálním okolí, pracovních a jiných manipulačních úkonech je celkem bez problémů. Ale už dorozumívání např. v rodině může mít svá úskalí. Jak jsem ukázal v stati Novák 1985a, musili mnohé vyjadřovací obtíže svých předchůdců překonat i Marx a Engels při formulování svého

materialistického pojetí dějin. Mají jejich polemické práce, které formulaci materialistickému pojetí dějin předcházejí, bezprostřední závažnost pro současné společenské změny v našich zemích? (Ale na druhé straně i: mohlo by studium současných společenských procesů pomoci interpretaci zmíněných textů Marxe a Engelse?)

2. Marx a Engels považovali některé rysy vyjadřování (včetně typických textových obrátů) v hegelovské a mladohegelovské filozofii za zvláště zavádějící. Velkou část z nich uvedli a analyzovali jako "logické triky", "eskamotáže" v kap. Zjevení Jana Teologa aneb "Logika nové moudrosti" (Německá ideologie. Sp. 3, 272-304).

2.1. Studium této kapitoly však není dosud dokončeno, zatím lze jen říci, že k takovým vadným rysům vyjadřování patří vážně chápaná personifikace hyperstazování idejí, společenských dějů, společenství a institucí. Velmi instruktivní je tento příklad: "Společnost, "souhrnný život" nechápe náš autor (kritizovaný pravý socialista - P.N.) jako vzájemné působení "jednotlivých životů", z nichž se společnost skládá, nýbrž jako samostatnou existenci, mezi níž a těmito "jednotlivými životy" dochází ještě ke zvláštnímu vzájemnému působení. Jestliže se to opravdu nějak týká skutečných vztahů, pak tu jde o iluzi samostatnosti státu vůči soukromému životu a o víru v tuto zdánlivou samostatnost jako něco absolutního" (Sp. 3, 490-491).

Vzpomeňme např. na diskusi o nedostatku lékařů v Severočeském kraji a o cestách nápravy, která nedávno probíhala v našem tisku. Pokud diskutující uvažovali na úrovni

společnost/potřeby společnosti vs. obecnosti/speciálnosti absolventi medicíny, tedy na úrovni neadekvátní co do míry abstraktnosti/konkrétnosti vzhledem k danému problému /srov. i Leninův princip konkrétnosti pravdy/, mohli dospět jen k moralizování a lamentování. K reálnějšímu pohledu se mohlo dospět tehdy, když se začaly uvažovat různé orgány a instituce, jejich opatření a personální politika, vazby těchto postupů, když se tedy přestalo mluvit o společnosti jako zvláštním sebevědomém subjektu, a uvažovalo se vyjevování potřeb a zájmů různých skupin občanů, možnostech jejich uspokojování apod.

2.2. Dalším kritizovaným rysem vyjadřování bylo užívání výrazů, které v sobě slučují význam popisný a hodnotící (buď kladný nebo záporný). Např. v Marxově článku namířeném proti K. Heinzenovi a jeho způsobům polemiky s B. Engelsem (Sp. 4, 3.(299-327)) se praví: "Pan Heinzen se nikdy **nestal** republikánem, byl **jím** od svého politického zrození. Jeho vlastností je tedy stálost, neochvějná pevnost, důslednost. Vlastností jeho odpůrců je nestálost, vrtkavost, točení. Revolucionářem pan Heinzen, **nebyl** odjakživa, tím se teprve **stal**. Tentokrát se ovšem **točí** pan Hinzen, zato ale také točení otočilo svůj **nemorální** charakter a jmenuje se teď "polepšení". U komunistů /tj. u B.Engelse - P.N./ naproti tomu **stálost** ztratila svůj **vysoce morální charakter**. V co se změnila? V "nepolepšitelnost". - Stát nebo se **točit**, obojí je morální, obojí nemorální; morální je u šosáka, nemorální u jeho odpůrce. Umění kritizujícího šosáka je právě v tom, kdy říci v pravý čas "bílý" a kdy "černý", pravé slovo v pravý čas (Sp. 4, 303-304).

Na pozadí tohoto Marxova výkladu uvažujeme nějaké dva společenské procesy, z nichž jeden může být popř. historickým pokračováním druhého. Obecně podobnosti/různosti v jejich slovním postižení nemusí odpovídat podobnostem a rozdílnostem oněch procesů. (Lze si představit všechny možné kombinace naznačených možností.) Můžeme do úvahy přibrat i skutečnosti plánované, žádoucí apod. Může se stát, že je v zachycení procesu obsažena jednak složka spíše popisná, jednak složka spíše hodnotící (hodnotící z hlediska jistých zájmů, obecněji jistého postoje). V některých zachyceních mohou být obě složky vyjádřeny samostatně, v některých spojeny. V obou případech je možné, že by se dvě zachycení lišila nikoli stránkou popisnou, nýbrž hodnotící. Ukazuje se však, že zatímco v prvním případě (vyjádření samostatné) je takovému konstatování nabíledni, v případě druhém (vyjádření nesamostatné) se k němu lze dopracovat teprve po větším úsilí. Hlavní však je toto: Zachycení procesu, v němž většina výrazů spojuje význam věcný i hodnotící, může vést tomu, že si jeho uživatel vůbec neuvědomí potřebu argumentace nebo že odlišné zachycení nemůže vůbec pochopit, neboť mu připadá nesmyslné. Toto konstatování není zaměřeno proti hodnocení (zaujímání hodnotícího stanoviska), nýbrž právě jen proti způsobu vyjadřování, které brání nejen argumentaci pro hodnocení, ale může i zaclonit potřebu vlastní hodnocení explicitně formulovat. Příkladem by mohla být hodnocení procesů vedoucích k vytváření více států ze států jednoho nebo procesy opačné z strany jiných zemí.

Některé další příbuzné problémy.

3.1. Korelativní pojmy/výrazy. Nedostatečné rozpoznávání, resp. stanovení korelativního rázu některých pojmů souvisí s potížemi obecného uvažování vztahů nebo uvažování abstraktních a společenských vztahů. V naší publicistice se už dlouho správně upozorňuje na korelativnost dvojic jako práva - povinnosti, řízení - kontrola. Avšak vyjevování takových dvojic (event. n-tic) by mělo pokračovat. Např. "pořádek". Mluvit o nutnosti zavedení pořádku v nějaké organizaci apod. nemá smysl, pokud nespecifikujeme, o pořádek vzhledem k jakému účelu, k jaké funkci organizace má jít. (Instruktivní případ: pořádek v dílně vědeckého ústavu z hlediska potřeb vědeckých pracovníků nebo z hlediska rovnoměrného vytížení pracovní doby pracovníků dílny). Podobně: "Kompromis" (nutno uvažovat vzhledem k hlavnímu cíli činnosti).

3.2. Metafory. Jak známo, metaforický ráz užití výrazů se postupně "stírá". Zdá se však, že vymezení významu některých (původně) metaforických výrazů je v uvědomění původní metaforičnosti. Dále by mělo následovat uvědomění si mezí adekvátnosti dané metafory. Příkladem budiž výraz nástroj (stojící v názvu našeho výzkumného úkolu). Mluví-li se o jazyce jako o nástroji myšlení, dorozumění, rozumění aj. může se tím adekvátně akcentovat zásadní určení, funkci apod. jazyka a řeči. Avšak už sám výraz "užívání jazyka" je zcela kompatibilní s běžným hypostazováním jazyka.

V jazyce veřejného života se objevují výrazy původně metaforické vzaté z oblasti individuální psychologie, z oblasti rodinné, oblasti náboženské a vojenské. V některých případech se jejich problematika stýká s problematikou druhů výrazů pojednaných v § 2.2.

4.1. Předpokládaný výsledek. Plánovaná závěrečná výzkumná zpráva by měla obsahovat i soubor výzkumných /studijních problémů různého stupně abstraktnosti/konkrétnosti a obecnosti/zvláštnosti z oblasti relevantních rozdílů ve způsobech vyjadřování o věcech veřejných. - Bylo by patrně velmi nesnadné bezpečně prokázat případy (z minulosti starší i nedávné) škodlivosti nějakého způsobu vyjadřování. Avšak důvodné podezření, že takové případy existují , je dostatečným důvodem k tomu, aby se na školách i širší veřejnosti podávaly a vykládaly vhodné případy, které by mohly vést k vzniku, event. zvýšení míry citlivosti pro jazykové aspekty veřejného života. Pro filozofickou fakultu se pak nabízí zadávání vhodných témat pro seminární, ročníkové práce, SVOČ, práce diplomové i kandidátské.

Co se týče teoretických souvislostí problematiky, jde také o toto: V lingvistice se běžně přijímají různé zjednodušující (až idealizační) předpoklady, např. bezchybnost vyjadřování a rozumění, jejich racionálnost, všestranná homogenost uživatelů. Takové předpoklady (vyslovené nebo mlčky přijímané) jsou ovšem v diskutované oblasti neudržitelné. Jsme v oblasti běžné omylnosti všeho lidského počínání.

4.2. Některá témata. "Černobílé" uvažování.

Směšování oblastí reference, směšování řečových aktů.

Problémy překladu závažných výrazů, např. ruského "glasnost", "obnovlenije socializma".

Překonávání uvažování naivně nelišícího mezi jazykem, myšlením a skutečností, které snadno hypostazuje a postupuje nezřídka po čistě verbálních souvislostech, myšlením orien-

tovaným meritorně.

Otázky didaktiky a popularizace adekvátních způsobů vyjadřování. Specifikace minima vědomostí o jazyce veřejného života a citu pro jeho fungování pro občana republiky. Spolupráce s logikou a rétorikou za tím účelem. Zapojení probírané problematiky do školské nauky o slohu.

"Nové myšlení" z hlediska materialistického pojetí dějin.

Nauka o pojmenování (nominaci) a pragmatické složky nominace.

Přirozená ontologie společenského života a přirozená ontologie jazyka.

Obyčejný běžný jazyk a běžné myšlení, common sense.

Diference běžného a vědeckého myšlení v zrcadle vyjadřování.

Styly myšlení a způsoby vyjadřování.

Kritika jazyka a její racionální jádro, dějiny kritiky jazyka (srov. Horálek 1967, s.44-46).

Hypostazování času, doby.

Druhy racionální argumentace.

Výrazy zdánlivého ukončení diskuse.

Jazykové aspekty dialektického myšlení (např. ve smyslu J. Zeleného).

* * *